

DOI 10.47315/archives2022.330.039

УДК 341.151.3-054.7:94(47+57)«1943/1944»]:930.2

Наталія Кашеварова

кандидатка історичних наук,

докторантка,

Інститут історії України

НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

**МІЖ ОКУПАЦІЄЮ Й ЕМІГРАЦІЄЮ:
ДОЛЯ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 1943–1944 рр.
ЗА ДОКУМЕНТАМИ СЛУЖБ АЛЬФРЕДА РОЗЕНБЕРГА**

Анотація. Мета дослідження полягає у залученні до наукового обігу досі невідомих або маловідомих документів у складі комплексу матеріалів, створених нацистськими структурами, які курував Альфред Розенберг – один із найвищих державних діячів і партійних функціонерів Третього райху, а саме Оперативного штабу Розенберга, служб його Міністерства у справах окупованих східних територій і його відомства із назвою «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП», та їх джерелознавчий аналіз, що може доповнити вже відомі дані щодо життя і діяльності представників радянської інтелігенції під час Другої світової війни й пролити світло на окремі епізоди їхніх біографій на шляху до еміграції у 1943–1944 рр. **Методологія** представлена загальними методами наукового пізнання – методом наукового аналізу і синтезу; в царині історичного дослідження – передусім, історико-порівняльним і хронологічним методами, а також методами джерелознавчого аналізу. Це дозволило здійснити архівний пошук документів та їх відбір, проаналізувати їх як історичні джерела: встановити авторство, час, мету й обставини створення, їх призначення, а також можливості використання в історичних дослідженнях. **Наукова новизна** обумовлена тим, що документи служб А. Розенберга періоду Другої світової війни ще практично не були об'єктом окремого наукового дослідження на предмет реконструкції біографій представників радянської інтелігенції, які співпрацювали з різними німецькими структурами і виїхали з території СРСР до Західної Європи у 1943–1944 рр. **Висновки.** У статті проаналізовано документи служб А. Розенберга, серед яких – звіти, кадрові переліки співробітників, листування. Їх охарактеризовано за місцем зберігання, формою і змістом, вони містять інформацію щодо місця тимчасового проживання і сімейного стану особи, працевлаштування, заробітної платні та робочих обов'язків, особисті дані щодо віку, освіти, професії тощо. Встановлено, що серед кількох десятків осіб – представників радянської інтелігенції, які виїхали до Західної Європи у другій половині 1943–1944 рр., більшість була родом з України, інші – з Росії й Білорусії. Під час окупації вони співробітничали зі службами А. Розенберга як науковці, бібліотекарі, журналісти, перекладачі

тощо, а поза межами СРСР працювали також і на інші установи у Третньому райху.

Ключові слова: Друга світова війна; окупація; міграція; радянська інтелігенція; Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП; Оперативний штаб Розенберга; Товариство з боротьби проти більшовицької загрози.

Друга світова війна стала найбільшим військовим конфліктом в історії ХХ ст., вона безпосередньо вплинула на долі мільйонів людей, не лише тих, хто брав участь у військових діях, а й членів їхніх родин, тих, які опинилися на окупованій території або виїхали в евакуацію. Вона стала причиною масштабного міграційного руху на території Європи. Її найбільшою складовою була хвиля еміграції з території СРСР до Західної Європи, пік якої припав на кінець 1943–1944 рр. Значну частину мігрантів, які виїхали у цей період разом із німцями поза межі території СРСР, становили представники інтелігенції, які залишилися на окупованій території і нерідко співпрацювали з окупаційною владою. Серед них були, в основному, науковці, співробітники бібліотек, музеїв і архівів, викладачі, діячі культури, митці, журналісти, співробітники міських управ, лікарі тощо. За документами нацистських структур більшість склали українці, в основному, з Києва та Харкова, Дніпропетровська (нині – Дніпро), Сімферополя, Львова, меншу частину – росіяни зі Смоленська, Пскова, Новгород, Ленінградської області і Ленінграда, Ростова-на-Дону. Частина з них залишилася у країнах Західної Європи, передусім, у Німеччині, частина по війні мігрувала до країн Північної Америки.

Життя і діяльність багатьох таких осіб неодноразово ставали предметом наукового дослідження. Але, якщо дослідникам вже відомі різні історичні джерела щодо їхнього життя до війни та після неї, то збереглося мало відомостей про існування в окупації, і ще менше – про період між перебуванням в окупації та набуттям статусу переміщеної особи на території Західної Європи, як правило, при створенні таборів для переміщених осіб на територіях американської, британської і французької зон окупації Німеччини, де представники радянської інтелігенції, які виїхали добровільно, перебували разом з іншими біженцями, серед яких були радянські військовополонені, колишні примусові робітники, вцілілі в'язні нацистських концентраційних таборів тощо.

Окрім дані щодо життя представників радянської інтелігенції в еміграції між закінченням нацистської окупації на території СРСР і безпосереднім завершенням Другої світової війни в Європі можна знайти, наприклад, в особистих щоденниках або спогадах, створених, в основному, вже після завершення війни, в особовому листуванні. Як, наприклад, у спогадах Наталії Полонської-Василенко, перевиданих

у Києві у 2011 р.¹, в окремих наукових публікаціях, статтях на сторінках тогочасної преси діаспори, серед документів установ, де вони працювали². Але слід зазначити, що більшість наукових публікацій, присвячених діячам науки, культури, освіти, які емігрували ближче до кінця Другої світової війни, або ж тих публікацій, що торкаються цієї теми, було опубліковано українськими вченими. Це пояснюється не лише тим, що територія України була окупована і багато діячів науки, культури й освіти не змогли евакуюватися, а пізніше емігрували на Захід, а ще й тим, що з кінця 1980-х років було відкрито доступ до низки фондів в українських архівах, серед яких були також нацистські документи періоду Другої світової війни, передусім у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). А ще через понад 20 років було відкрито доступ до фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що дозволило значно розширити джерельну базу подібних досліджень.

Українські дослідники періоду Другої світової війни й окупації багато уваги приділяють дослідженням різних аспектів життя та по-

¹ Полонська-Василенко Н. Спогади / упорядн., вступ. ст. та імен. покажч. В. Шевчука. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 592 с.; *Паньківський К.* Роки німецької окупації. Нью-Йорк, Торонто: Ключі, 1965. 479 с. Див. також із публікацій того часу: Наука на еміграції в 1945–1946 роках / Українська Вільна Академія Наук. Серія: Літопис УВАН. Ч. 4. Авгсбург, 1947. 11 с. Тут і далі ґрунтовний аналіз історіографії проблеми і публікацій, присвячених життю інтелігенції під час війни, а також післявоєнного періоду, перебуває поза предметом нашого дослідження, тому у публікації представлені лише загальні тенденції досліджень із цієї тематики.

² Напр., в архіві Українського Вільного університету у Мюнхені (далі – УВУ), де після війни працювала низка українських діячів науки і культури, збереглися їхні особові документи, листування, робочі матеріали. Серед них були історикиня, археологиня Н. Полонська-Василенко та її чоловік – економіст О. Моргун, археолог П. Курінний, історик О. Оглоблін, літературознавець В. Державин, педагог Г. Ващенко та ін. Дізнатися більше щодо складу і змісту фондів архіву УВУ, а також ознайомитися з довідкою, підготовленою О. Кириленком та О. Яценком щодо структури, змісту та опрацювання архіву УВУ, можна на сайті Державної архівної служби України за посиланням: <https://archives.gov.ua/ua/архів-мюнхен-описи-фондів>. Також серед матеріалів Інституту дослідження історії та культури СРСР (Мюнхен), зокрема, у його віснику, що виходив з 1951 р. до 1960 р., можна знайти інформацію щодо діячів науки і культури, колишніх радянських громадян, які емігрували до Німеччини та після війни працювали у цьому Інституті. Більше про Інститут та його діяльність можна довідатися, напр., тут: *Рубльов О. С.* Інститут з вивчення СРСР // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. С. 487; *Попов А. В.* Мюнхенский институт по изучению истории и культуры СССР и «вторая волна» эмиграции // Новый исторический вестник. Москва: РГГУ, 2004. № 1(10). С. 54–70.

всякдення інтелігенції, яка опинилася на окупованій території, вони також охоплюють систему установ академій наук і вищих навчальних закладів, як тих, що виїхали в евакуацію (включно з відновленням їхньої роботи після повернення), так і тих, що залишилися на окупованій території³. Серед них, наприклад, колективні наукові видання і документальні збірники, присвячені історії Національної академії наук України⁴, Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника⁵, історії Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни⁶, в цілому бібліотекам України під час окупації⁷, втратам культурних установ

³ Див., напр.: *Салата О.* Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції // *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут історії України, 2012. Вип. 22. С. 229–246; *Снудка, І. М., Турчина Л. В.* Діяльність наукових установ часів окупації на території Рейхскомісаріату «Україна» // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXIII. 2012. С. 130–135; *Стрельський Г.* Українська історична наука у роки Другої світової війни // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)* : матеріали міжнарод. наук. конф. (Київ, 27 квітня 2010 р.) Київ, 2011. С. 225–235; *Луцький О.* Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2005. Вип. 13. С. 418–419.

⁴ *Історія Національної академії наук України. 1941–1945: Ч. 1. Документи і матеріали / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ред. кол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) [та ін.]; упорядн.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко*. Київ: НБУВ, 2007. 808 с.; *Історія Національної академії наук України. 1941–1945: Ч. 2*. 2008. 576 с.

⁵ *Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1941–1964 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського*. Київ: Наукова думка, 2003. 357 с.; *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 1: 1939–1945: зб. документів і матеріалів / упорядн.: Г. Сварник (кер.), Р. Дзюбан [та ін.]; наук. ред.: Я. Дашкевич, М. Романюк, Г. Сварник; НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника*. Львів, 2010. 620 с.

⁶ *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Нац. Києво-Печер. іст.-культур. заповідник, Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту; упорядн.: Т. М. Себта, Р. І. Качан; відп. ред. Г. В. Боряк*. Київ: Вид. Олег Філюк, 2016. 1200 с.

⁷ *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Державний комітет архівів України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України; уклад.: Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова; редкол.: О. С. Онищенко (гол.), Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова [та ін.]* Київ: [б.в.], 2004. 814 с.

Львова під час Другої світової війни⁸ тощо, у яких також розглядаються долі співробітників цих установ під час окупації і частково – після. Є наукові статті, присвячені функціонуванню окремих інституцій⁹, серед них і німецьких структур періоду окупації¹⁰, долі окремих осіб, які залишилися в окупації та намагалися й далі займатися своєю професійною діяльністю, наприклад, публікації Сергія Білокона про долю Поліни Кульженко¹¹ або публікації про окремих діячів, які емігрували до Західної Європи¹². Але при цьому після виїзду до Європи доля українських емігрантів висвітлюється, в основному, вже станом на післявоєнний період. Є багато наукових публікацій, присвячених різним аспектам історії української еміграції міжвоєнного періоду, як окремих наукових статей, так і ґрунтовних комплексних досліджень¹³.

⁸ Дзюбан Р. Культурні цінності установ Львова у 1939–1953-х рр.: переміщення і втрати / відп. ред. Л. Сніцарчук; НАН України. ЛННБУ ім. В. Стефаника. Львів, 2020. 344 с.

⁹ Див., напр.: *Калініна А., Луговський О.* Київський будинок учених: роки випробувань (Як виживали українські науковці під час нацистської окупації 1941–1943) // Вісник НАН України. 2010. № 2. С. 36–44; *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад // Науковий вісник Національного музею історії України. Київ, 2017. № 1(1). С. 210–229; *Старовойт С.* Доля Інституту історії України через призму загальної історії АН УРСР у 1941–1945 рр.: трансформація структури, зміна науково-дослідних пріоритетів, кадри // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України, 2012. Вип. 22. С. 69–84.

¹⁰ *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавче дослідження / відп. ред. Г. В. Боряк; НАН України. Інститут історії України. Київ: Ін-т історії України, 2014. 552 с.

¹¹ Ознайомитися з працями С. Білокона, присвяченими П. Кульженко, можна на персональному сайті історика за посиланням: <https://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/Kulzhenko.html>.

¹² Див., напр.: *Кобченко К.* «Осягнула всі найвищі наукові становища, які можна було здобути на еміграції»: Наталія Полонська-Василенко у повоєнній Німеччині // Україна Модерна. URL: <https://uamoderna.com/md/kobchenko-polonska-vasylenko> (дата звернення: 13.03.2022). Знайти біографії окремих осіб, які вже були нами згадані, а також низки інших можна в «Енциклопедії історії України», підготовленій в Інституті історії України НАН України. Повнотекстова версія представлена на сайті Інституту за посиланням: <http://history.org.ua/uk>.

¹³ Див., напр.: *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України. Інститут соціології; відп. ред. В. Б. Євтух. Київ: Інтел, 1994. 260 с.; *Українці в Берліні. 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / ред.: В. Верига. Торонто, 1996. 256 с.; *Палієнко М. Г.* Архівні*

На відміну від українських істориків на особливості сприйняття Другої світової війни у Російській Федерації і, відповідно, на формування тематики наукових досліджень історії цього періоду вплинула ідеологія, а саме штучне створення образу Великої Вітчизняної війни та заміщення ним Другої світової війни, міфологізація, присвоєння спільного внеску у перемогу різних народів СРСР (а не лише російського), як і внеску союзників, применшення їхньої ролі, сакралізація і героїзація теми війни, значною мірою – побудова довкола цього образу складових російської самоідентичності. Свою роль відіграло також те, що територія СРСР у межах сучасних України, Білорусі, країн Балтії була повністю окупована нацистами та їхніми союзниками, в той же час окупована була лише незначна частина Росії, яка не мала такого досвіду окупації. Ця тенденція також наявна у Республіці Білорусь, яка останніми роками перебуває під впливом російського нарративу про «Велику вітчизняну війну». Частково через це російські вчені та білоруські дослідники, зокрема, ті, які проживають на території Республіки Білорусь, розглядають роль інтелігенції на фронті, в тилу, в евакуації, передусім, у світлі пропаганди патріотизму, у той час як питання про долю тих, хто залишився в окупації, рідко стає предметом їхніх наукових досліджень і здебільшого розглядається ними у негативному ракурсі, у площині загальної наукової дискусії щодо проблеми колабораціонізму¹⁴.

центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ, 2008. 688 с.; *Боряк Т. Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010) / М-во культури України, НАКККіМ. Ніжин: Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2011. 544 с.; *Бурім Д. В.* Джерела з історії української еміграції в Німеччині у фондах Архіву Федеральної Землі Берлін (Німеччина, Берлін) // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 9. С. 143–157.

¹⁴ Див., напр., публікації М. І. Семиряги, Б. М. Ковальова, С. Г. Осьмачки, О. Будницького та ін., присвячених колабораціонізму в Росії у 1941–1945 рр.: *Ковалев Б. Н.* Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. 372 с.; «Свершилось. Пришли немцы!» Идеиный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны / сост. и отв. ред. О. В. Будницкий; авторы вступ. статьи и примеч. О. В. Будницкий, Г. С. Зеленина. Москва: РОССПЭН, 2012. 325 с. Крім того, більшість подібних публікацій має схоже ідейне наповнення, тому тут вони детально не розглядаються. Водночас є і виключення, напр., дослідження російського археолога А. Чубура, присвячене долі наукової співробітниці Смоленського краєзнавчого музею, заступниці директора музею з наукової роботи Єлизаветі Калітніній: *Чубур А. А.* Елизавета Арсеньевна Калитина // *Российская археология*, 2006. № 2. С. 157–161. Серед інших також можна навести дослідження О. Формозова: *Формозов А. А.* Русские археологи и политические репрессии 1920–1940-х гг. // *Российская археология*. 1998. № 3. С. 191–206. Але водночас є й публікації, які спонукають до наукової дискусії,

При цьому історія як самої еміграції наприкінці Другої світової війни й після її завершення, так і її особистісного виміру, висвітленого через призму долі окремих осіб, представляє собою складне явище з огляду на її передумови, правову, політичну, культурну, етичну й інші складові на тлі політичної історії ХХ ст., тому вона має бути предметом окремого комплексного дослідження, як і окремою науковою проблемою є історіографія на пострадянському просторі, у якій з роками все гостріше відчувається віддаленість одна від одної історіографій Другої світової війни в Україні, Білорусі та Росії.

Незважаючи на те, що вже кілька десятиліть ця тема була предметом наукових публікацій, і досі в історії еміграційного руху радянської інтелігенції до країн Західної Європи наприкінці Другої світової війни існують невідомі або малодосліджені фрагменти. Інформацію щодо них можна знайти у документах німецьких окупаційних служб, з якими вони співпрацювали, або за допомогою яких ці громадяни у 1943–1944 рр. емігрували до Західної Європи. Вони представляють значний інтерес для істориків, передусім, з огляду на те, що архіви німецьких окупаційних структур протягом десятиліть були мало доступними для

напр., більшість праць, присвячених біографії російського і радянського економіста, фахівця з економічної статистики Г. Швіттау, що поверхнево описують його життя у період Другої світової війни та окупації, подають фактично одну й ту ж саму інформацію і припущення, зокрема, що Г. Швіттау між 1942 та 1945 рр. був у Познані, потім у Празі, і припускають, що вченого вивезли як «фолькдойче», а дані його особової справи свідчать, що він був у той час «безробітним». Після 1945 р. він повернувся до СРСР. За їхніми даними останні свідчення датовані 1942 р., коли вчений начебто ще перебував у м. Воронеж, а потім відомості про нього датовані вже 1945 р. Див., напр.: *Шмыков В. И.* Вклад С. В. Чефранова и Г. Г. Швиттау в подготовку географических кадров в Воронеже // Вестник ВГУ. Серия: География. Геоэкология. 2020. № 1. С. 128–133. Водночас нами протягом останніх років було опубліковано інформацію, що Г. Швіттау за даними німецьких документів того часу опинився в Україні, скоріше за все у Києві, де співпрацював з Оперативним штабом. В архіві Оперативного штабу навіть зберіглася велика наукова робота вченого, написана чи упорядкована під час окупації, вже перекладена німецькою мовою, з правками автора, а у документах Штабу за 1944 р. згадується, що Г. Швіттау у другій половині 1944 р. перебував у складі т. зв. команди «Схід», сформованої з близько 30 співробітників Головної робочої групи «Україна» (Київ), які виїхали разом зі Штабом до Західної Європи, а наприкінці 1944 р. за сприяння Штабу Г. Швіттау було працевлаштовано у т. зв. Інституті народної психології у Празі (*нім.* Institut für Völkerpsychologie), інша назва Інституту – кафедра соціальної та народної психології Німецького Карлового університету у Празі. Більше див.: *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / НАН України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. Ч. 2: документи. 992 с.

радянських дослідників. Лише наприкінці 1980-х років, як вже було зазначено вище, поступово почався процес їх оприлюднення та запровадження цих документів до наукового обігу. Однією з таких структур, яка залучала до своєї роботи радянських громадян, був Оперативний штаб райхслайтера Розенберга (*нім.* Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), (далі – Оперативний штаб). Він був створений у 1940 р. при відомстві Альфреда Розенберга у складі НСДАП¹⁵, яке називалося «Уповноважений фіюрера у справі нагляду за загальним духовним та світоглядним навчанням і вихованням у НСДАП» (*нім.* Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP) (далі – Відомство Розенберга¹⁶) з метою конфіскації культурних цінностей на території окупованих нацистами країн, у першу чергу таких, що могли бути використані в ідеологічній боротьбі з т. зв. «противниками націонал-соціалізму» (більшовизмом, масонством і єврейством). Тривалий час документи Оперативного штабу розглядалися здебільшого як джерела щодо переміщених культурних цінностей і не використовувалися істориками як джерела щодо долі представників радянської інтелігенції, як в окупації, так й у перші повоєнні роки¹⁷. Водночас, зважаючи на те, що при Відомстві Розенберга існувала ціла низка організацій і служб, створених А. Розенбергом, серед документів яких є матеріали, пов'язані з нацистською окупаційною політикою у Східній Європі, у нашій публікації всі ці служби, куrowані А. Розенбергом та його канцелярією¹⁸, об'єднуюмо під єдиною збірною назвою – «Відомство Розенберга», але за винятком Міністерства у справах окупованих східних територій, яке також очо-

¹⁵ У складі Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини.

¹⁶ Термін «Відомство Розенберга» (*нім.* Amt Rosenberg) є офіційним і усталеним у німецькій історіографії на заміну повній назві цього відомства А. Розенберга і має свою традицію з часів Другої світової війни, оскільки зустрічається в офіційних німецьких документах періоду Третього райху та Другої світової війни. Він використовується у сучасному середовищі німецьких дослідників цього періоду паралельно з іншим його варіантом – «Служба Розенберга» (*нім.* Dienststelle Rosenberg).

¹⁷ Загалом діяльність Оперативного штабу активно досліджуються вже протягом останніх десятиліть, і ці дослідження активізувалися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, передусім, у царині проблеми переміщених культурних цінностей. Серед учених, які досліджували діяльність Оперативного штабу або безпосередньо, або в руслі дослідження проблем культурних цінностей у ХХ ст., слід назвати відому американську дослідницю П. Грімстед, українських дослідників Т. Себту, Г. Боряка, Л. Дубровіну, С. Кота, В. Акуленка, Н. Кашеварову, Р. Дзюбана, М. Дубик, В. Калашнікову, Н. Гуцула, німецьких дослідників В. Айхведе та У. Гартунг, серед білоруських дослідників, передусім, Ю. Геніну, російських – М. Зінич, О. Мазурицького та багато ін.

¹⁸ Тут ідеться не про приватну, а про службову канцелярію.

лював А. Розенберг, оскільки Міністерство, на відміну від інших зазначених служб А. Розенберга, входило до системи цивільної окупаційної адміністрації.

Документи Оперативного штабу та інших служб Розенберга, у складі яких є матеріали щодо долі представників радянської інтелігенції у другій половині 1943 р. та у 1944 р., зберігаються, перш за все, у ЦДАВО України у фондах № 3206 («Рейхскомісар України») та № 3676 («Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей»)¹⁹, а також у складі фондів NS 8 («Kanzlei Rosenberg»), NS 15 («Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP») та NS 30 («Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg»)²⁰ у Федеральному архіві Німеччини в Берліні (нім. Bundesarchiv Berlin)²¹. У ЦДАВО України можна знайти, в основному, документи за 1943 р. та початку 1944 р., у той час як у складі фонду NS 30 Федерального архіву Німеччини більше документів, представлених 1944 р., є також кілька документів першої половини 1945 р. У складі фондів NS 8 та NS 15 зберігаються документи служб Розенберга, серед яких є як документи безпосередньо періоду Другої світової війни, пов'язані з діяльністю Оперативного штабу і нацистською ідеологією, окупаційною політикою, що передбачали залучення місцевої інтелігенції до співпраці з окупантами у справі т. зв. «ідейної боротьби з більшовизмом», так і документи, пов'язані зі створенням підґрунтя нацистської ідеології ще у 1930-х роках. Остання мала виправдовувати агресивну політику Третього райху та загарбницьку політику, передусім, у Східній Європі. Документи всіх цих фондів тісно пов'язані між собою.

Документи Оперативного штабу, а також документи інших служб Розенберга свідчать, що представники інтелігенції, які співробітничали з окупантами, працювали перекладачами і консультантами з різних питань, що мали значення як для військової, так і для цивільної влади, різних спеціалізованих служб, наприклад, у галузі сільськогосподарства чи промисловості. Серед них були не лише співробітники республіканських академій наук, які намагалися займатися

¹⁹ Оцифровані документи Ф. № 3674 та 3676, а також оп. 5 Ф. № 3206, що зберігаються у ЦДАВО України див. на офіційному сайті ЦДАВО України, за посиланням: <https://err.tsdavo.gov.ua/>

²⁰ Оцифровані документи фондів NS 8, NS 15 та NS 30 див. на сайті Федерального архіву Німеччини за посиланням: <https://www.bundesarchiv.de/>

²¹ Точніше, у філії Федерального архіву, яка знаходиться в Берліні. Управління Федерального архіву перебуває у м. Кобленц, де воно було організоване після розподілу Німеччини. Сьогодні Федеральний архів складається з кількох філій, одна із найбільших – у Берліні.

науковою роботою, впорядковувати матеріали інститутів або ж були залучені до роботи відновлених і створених німецькою владою установ²², а й викладачі, співробітники музеїв, бібліотек і архівів, які залишилися при своїх установах, щоб опікуватися їхніми зібраннями, службовці міських управ – спеціалісти з різних галузей народного господарства, будівництва, культури, освіти, сфери охорони здоров'я тощо.

Основною метою такої співпраці для служб Розенберга було отримання різнобічної інформації про життя в СРСР, переважно у вигляді аналітично-інформаційних праць із різних тем із подальшим використанням їх у пропаганді, для інформування окремих нацистських служб не лише на окупованих нацистами територіях, а й на території Третього райху²³. Забезпечувати цей процес мав саме Оперативний штаб, а Відомство Розенберга мало запроваджувати інформацію до ідеологічного навчання членів НСДАП, серед управлінських кадрів, військових у вигляді лекцій, підготовки науково-популярних і популярних видань. Ще одним напрямом такої співпраці представників місцевої інтелігенції на окупованій території СРСР і поза нею було упорядкування зібрань радянських бібліотек, архівів і музеїв, як тих, що залишалися на окупованих територіях для забезпечення місцевих потреб, так і тих, які були забрані Оперативним штабом чи структурами, що з ним співпрацювали, наприклад, Крайовим управлінням архівів бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (*нім.* Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine) (далі – Крайове управління), і вивезені за межі окупованих територій СРСР²⁴. Бібліотекарі, архівісти, знавці музейної справи мали супроводжувати зібрання цих установ на шляху до Західної Європи. Серед них були, наприклад, директорка Київської картинної галереї П. Кульженко, археологиня,

²² Музей-Архів Переходової доби: пофондовий путівник / уклад. О. Беляя; відп. ред. І. Дивний. Держ. комітет архівів України; Держ. архів Київської області; Укр. центр біографічної некрополістики. Київ, 2002. 100 с.

²³ Більше щодо цієї діяльності Оперативного штабу див.: *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавче дослідження. Київ: Ін-т історії України, 2014. 552 с. *Її ж.* Знач. твір. Ч. 2: Документи. Київ: Інститут історії України, 2014. 992 с.

²⁴ Див., напр.: *Севта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис // *Архіви України.* 2009. № 3–4. С. 111–127; *Алексеев С. Ю.* Документи Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв як джерело з історії діяльності установ культури на території Рейхскомісаріату Україна (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Алексеев Сергій Юрійович; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. 233 арк.

заступниця директора з наукової роботи Смоленського історичного музею Єлизавета Калітіна, науковий співробітник Новгородського музею, археолог Василь Пономарьов²⁵ та ін.

Так само низка бібліотекарів супроводжувала бібліотечні зібрання, а далі працювала при окремих структурах Оперативного штабу, зокрема, у Ратіборі²⁶, куди восени 1943 р. через бомбардування Берліна було переведено частину підрозділів Управління штабу, серед яких була Східна бібліотека Розенберга (*нім.* Ostbücherei Rosenberg) – зібрання літератури, тематично пов'язаної з СРСР. Вона відокремилася як окреме зібрання у складі Центральної бібліотеки Вищої школи (*нім.* Zentralbücherei der Hohen Schule) – майбутнього університету для навчання членів НСДАП, основну частину якого в той час було переведено до містечка Танценберг в Австрії²⁷. Обидві бібліотеки комплектувалися матеріалами, вивезеними Оперативним штабом, передусім, із території СРСР, а також із Бельгії, Нідерландів, Франції. Робота з їх опрацювання потребувала спеціалістів, серед яких були й громадяни окупованих нацистами країн. Крім того, останні працювали перекладачами і залучалися до поточної роботи Оперативного штабу, наприклад, для перекладу і редагування зазначених вище робіт аналітично-інформаційного змісту, тлумачення матеріалів для пропагандистської преси, служб вермахту тощо.

У загальному комплексі служб Розенберга, що є джерелом щодо міграції радянської інтелігенції на Захід під час Другої світової війни, структурно, передусім, слід виокремити документи Оперативного штабу та інших пов'язаних із ним служб, перш за все, Відомства Розенберга та деяких близьких структур, зокрема Міністерства у справах окупованих східних територій (*нім.* Reichsministerium für die besetzten

²⁵ Пономарьов Василь (1907–1978) – археолог, співробітник Новгородського музею-заповідника. Під час окупації Новгорода певний час був бургомістром міста, опікувався собором Св. Софії у Новгороді; під час відступу нацистських військ супроводжував музейні колекції Новгорода і Пскова під час їх вивезення на Захід. Після війни залишився у Німеччині, викладав в університеті м. Марбург, де залишився його архів. У Росії вважається колаборантом, який вивіз культурні цінності за кордон, хоча існує й інша думка: що в такий спосіб він зміг врятувати від війни кілька сотень цінних музейних предметів, більшість з яких повернулася в Росію, наприклад, з 600 вивезених ним ікон повернулося 478. Більше див.: *Kuhr-Korolev C., Schmiegelt-Rietig U., Zubkova E. Eichwede W. Raub und Rettung: russische Museen im Zweiten Weltkrieg.* Köln: Böhlau-Verlag, 2019. 383 S. (Studien zu kriegsbedingt verlagerten Kulturgütern. Bd. 1).

²⁶ Нині – польське місто Рацібуж (*польськ.* Racibórz).

²⁷ Див., напр.: *Себта Т. М.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) // Український археографічний щорічник. 2007. Вип. 12. С. 299–318; *Stieber G.* Die Bibliothek der «Hohen Schule des Nationalsozialismus» in Tanzenberg // *Carinthia I.* 1995. S. 343–362.

Ostgebiete). Нерідко вони пов'язані між собою та перебувають у складі вказаних вище фондів у різних справах. Документи Оперативного штабу, в яких міститься інформація щодо долі окремих представників радянської інтелігенції, можна умовно поділити на 2 основні великі групи: 1) звіти структур Оперативного штабу, що працювали на окупованій території СРСР, та їхніх підрозділів; 2) робоче листування підрозділів Оперативного штабу як з Управлінням в Берліні і Відомством Розенберга, так і з іншими, сторонніми німецькими установами; ця група також містить матеріали, що пересилалися із супровідними листами, наприклад, переліки радянських громадян, доручення окремим особам, які співпрацювали з Оперативним штабом або з іншими службами Розенберга. Документи Відомства Розенберга, представлені, в основному, документами служб, що входили до його структури, серед них, зокрема, матеріали щодо його підрозділів, пов'язаних з ідеологією та окупаційною політикою, наприклад, менших відомств в його структурі із назвами, що відповідали тематичному напрямку їхньої роботи – «Наддержавні сили» (це відомство, серед іншого, відповідало за сферу ідеологічної боротьби з більшовизмом), «Давня історія», «Наука» тощо, Центральної бібліотеки Вищої школи, а також Товариства з боротьби проти більшовицької загрози (*нім.* Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr). Основну частину тут складає листування.

Першу групу документів Оперативного штабу представляють, в основному, хронологічні й тематичні звіти, зокрема, кадрові, донесення різних його підрозділів, що працювали на окупованій нацистами території СРСР, а саме головних робочих груп (далі – ГРГ)²⁸ «Україна» (Київ), «Остланд» (Рига) та «Центр» (Мінськ), і станом на другу половину 1943 р. почали переміщуватися на Захід, поступово залишаючи територію СРСР, в основному, до Німеччини через Польщу. Створені ними тижневі і місячні робочі звіти мали частину «Кадри» (частково вони дублювали окремі кадрові звіти), де наводився персональний склад підрозділу з радянськими співробітниками включно, із зазначенням посади станом на звітний період часу, інколи – робочих завдань співробітників чи виконаних ними робіт. Вони містили дані про структурні зміни, реорганізацію штату, виплату заробітної плати, додаткові виплати, витрати тощо. В основному, це звіти і донесення Головної робочої групи «Україна», зокрема, про евакуацію з Києва і переміщення до Трускавця, Моршина, Львова, Кракова, реорганізацію залишків ГРГ «Україна» у особливу команду «Схід», документи ГРГ «Центр». Документи цієї групи датовані, в основному, періодом із вересня 1943 р. до квітня 1944 р. Знайти більшість цих документів можна, зокрема,

²⁸ *Нім.* «Hauptarbeitsgruppe» – «головна робоча група».

у справах № 51, 52, 87, 112, 171, 225 та ін. першого опису, у справі № 19 другого опису Ф. № 3676 у ЦДАВО України²⁹.

Листування розпорошене по різних справах, наприклад, у ЦДАВО України – у справах № 19, 20, 22, 23, 27, 31–33, 40, 51, 215, 216, 226 першого опису Ф. № 3676, у справах № 19, 23 другого опису, у справі № 326 четвертого опису; у фонді NS 30 у Федеральному архіві Німеччини – у справах 30, 39, 163, 167, 220.

Ці документи вже були об'єктом наукового розгляду на предмет дослідження долі представників радянської інтелігенції, але на тлі їх загального джерелознавчого аналізу як біографічних джерел ті з них, що мали відомості про зазначений період, не стали об'єктом окремого вивчення³⁰.

Документи другої групи, а саме листування, висвітлювали, передусім, питання працевлаштування, розміщення для проживання, побутові умови, матеріальне забезпечення, склад родини, якщо разом з особою виїхали члени її родини, оскільки це впливало на рівень матеріального забезпечення і допомогу. Листування було як внутрішнім (між підрозділами Оперативного штабу, між ним та Відомством Розенберга), так і зовнішнім (зі сторонніми установами). Зазвичай у листуванні йшлося про легалізацію перебування радянського громадянина поза межами СРСР, передусім, на території Генерал-губернаторства (або Генеральної губернії), через яку більшість таких громадян виїхала до Західної Європи, та на території Третього райху – виготовлення проїзних посвідчень, питання тимчасового розміщення і поселення, отримання т. зв. «трудова книжка» і продуктивних карток, виплати заробітної плати за роботу при Оперативному штабі, замовлення матеріалів для роботи, налагодження зв'язків особи через Штаб з іншими німецькими структурами, що були готові надати робоче місце. Здебільшого ця інформація у таких документах уривчаста, але й такі деталі можуть бути важливими для дослідників життя і діяльності окремих діячів культури, науки і освіти.

Зрідка зустрічаються листи щодо пошуків родичів. Так, Управління штабу в Берліні восени 1943 р., вже після виїзду ГРГ «Україна» з Києва, розшукувало матір її місцевого співробітника Василя

²⁹ Через те, що переважна більшість цих документів у великому обсязі масово розосереджена по окремих справах зазначених вище фондів різних архівів, тут і далі ми не подаємо подокументних посилань, а даємо посилання на рівні справи (у формі загального переліку).

³⁰ *Іванов О., Романько В.* Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів «Фонду Розенберга» // *Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. Київ, 2003. Вип. 65. С. 30–34; *Кашеварова Н. Г.* Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга // *Архіви України*. 2010. Вип. 2. С. 155–163.

Марченка³¹, який написав для Оперативного штабу низку статей з економіки, разом із ним виїхав на Захід, а мати залишилася у Києві (проживала по вул. Львівській, 46, кв. 3)³².

Завдяки цим документам також можна у загальних рисах відстежити шлях переміщення особи, з приблизною прив'язкою у часі. Прикладом подібного листування є кореспонденція ГРГ «Остланд» і особливої команди Пскова осені 1943 р. у її складі з приводу наказу Управління штабу в Берліні погодити з військовими службами та організувати вивезення низки радянських інтелігентів³³ із зони бойових дій групи армій «Північ», спочатку до Риги, яка була місцем перебування ГРГ «Центр», щоб не втратити місцеві кадри при загальній евакуації, і тому просити військову адміністрацію виготовити для них і членів їхніх родин проїзні документи³⁴. У підсумку йшлося про 13 осіб із родинами з Красногвардійська (Гатчина) та Пскова, серед яких були співробітники міських управ цих міст, перекладач при таборі для військовополонених Віктор Чернобаєв³⁵, перекладач при місцевій комендатурі Гатчини, бібліотекар за освітою Сергій Цвільов, кілька викладачів гімназії м. Пскова та ін.³⁶ У подібний спосіб було вивезено з Києва Ірину Горохолінську, яка була директоркою Державної історичної бібліотеки України³⁷ під час війни³⁸. За даними самої бібліотеки, доля І. Горо-

³¹ Марченко Василь Петрович – учений-економіст, після війни був ученим секретарем Президії Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені.

³² ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 48.

³³ У листуванні – дослівно «вчених» (*нім.* Wissenschaftler), хоча у тому ж листі слушно зазначено, що доцільно називати їх не «вченими», а «інтелігентами», оскільки йшлося про різних людей – вчителів, перекладачів та ін., а не лише вчених.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 37.

³⁵ Станом на 1941 р. Чернобаєв Віктор (1891–1947) був професором Ленінградського університету, старшим науковим співробітником і завідувачем кабінету слов'янських мов Інституту мови та мислення АН СРСР. Ще у 1935 р. здобув ступінь доктора наук без захисту дисертації. Під час війни перебував у м. Пушкін, далі – у Гатчині, і восени 1943 р. був евакуйований Оперативним штабом до Риги, де працював у Латвійському університеті, і там і залишався до своєї смерті у 1947 р. Детальн. див.: Віктор Чернобаєв / Русские Латвии. URL: <https://www.russkije.lv/ru/lib/read/v-chernobayev.html> (дата звернення: 13.03.2022); Чернобаев Виктор Григорьевич / Биографика. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/2870-cernobayev-viktor-grigorevic.html> (дата звернення: 13.03.2022).

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 86.

³⁷ Нині – Національна історична бібліотека України.

³⁸ До війни І. Горохолінська була завідувачкою фондів Державної історичної бібліотеки України, з жовтня 1941 р. очолювала її до моменту свого виїзду. Крім роботи з зібраннями, конфіскованими Оперативним штабом,

холінської невідома, але німецькі документи свідчать, що на початку жовтня 1943 р. її разом із дитиною, матір'ю та іншими співробітниками Оперативного штабу було вивезено на Захід, де її планували задіяти у роботі із зібраннями Східної бібліотеки Розенберга, і рухалися вони через Трускавець до Моршина, звідки вона виїхала у листопаді 1943 р. до Ратібора опрацьовувати книжкові зібрання Східної бібліотеки³⁹.

У листуванні також можна знайти документи, що містять непряму, але цікаву інформацію іншого змісту – так, при співпраці Відомства Розенберга з видавництвом «Eher» – офіційним органом НСДАП – на предмет публікації видавництвом матеріалів пропагандистського змісту, серед іншого присвячених ідеологічній боротьбі з більшовизмом, не виключалася можливість публікації матеріалів авторів-іноземців родом із СРСР. Вони могли отримати гонорар за публікацію, у такому випадку вказувалося лише прізвище німця, співробітника Оперативного штабу, під редакцією якого мала бути опублікована стаття, але гонорар розподілявся між авторами-іноземцями через Оперативний штаб⁴⁰. Іншим прикладом наявності у такому листуванні хоча й незначних, але цікавих деталей, може слугувати лист керівника особливої команди «Псков» ГРГ «Остланд» Георга фон Крузенштерна (Georg von Krusenstjern) до ГРГ «Остланд» у Ризі від 18 листопада 1944 р. про відправку зі Пскова до Риги 2-х вагонів із майном, де у переліку вмісту вагона, крім конфіскованих Оперативним штабом зібрань бібліотеки місцевого Педагогічного інституту та службовим майном команди «Псков», фігурує приватне майно кількох росіян, які працювали на Штаб, із зазначенням кількості одиниць багажу та стисло – вмісту, яке вони вивозили зі Пскова до Риги, готуючись до виїзду за кордон. В основному це були книги⁴¹. Серед авторів значаться, наприклад, Борис Філістинський (псевдонім – Борис Філіппов), відомий в еміграції літературознавець, редактор, поет, професор російської літератури у приватному Американському університеті м. Вашингтон, який під час окупації переїхав із Новгорода

вона підготувала для нього кілька статей/робіт, напр., розвідку «Бібліотечна справа у СРСР» (на 30 ст.). Більше див.: Циганенко А. М. Очільники Історички з моменту її створення до сьогодні / Національна історична бібліотека України. URL: https://nibu.kyiv.ua/media/files/Ochil'nyky_NIBU_1939-2019.pdf (дата звернення: 13.03.2022), а також у виданні: Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів...

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 52, 77; Спр. 31. Арк. 16; Спр. 171. Арк. 252.

⁴⁰ Там само. Спр. 51. Арк. 39.

⁴¹ Там само. Спр. 127. Арк. 21–21зв.

до Пскова, де працював у місцевій газеті та на Оперативний штаб, а пізніше виїхав зі штабом до Німеччини ⁴², і Олександр Пірожков, викладач Псковського педагогічного інституту, дочка якого, Віра, під час окупації працювала в окупаційній пресі журналісткою і перекладачкою, а після війни була професоркою політології університету Мюнхена, головною редакторкою емігрантського видання «Голос зарубіжжя». У 1944 р. вони за сприяння німців емігрували до Німеччини.

У складі цієї групи заслуговують уваги також переліки радянських фахівців, які зазвичай пересилалися разом із листами, що їх можна знайти, наприклад, у справі № 127 першого опису Ф. 3676 у ЦДАВО України та справі 124 фонду NS 30 у Федеральному архіві Німеччини. Ці документи ще не були запроваджені до наукового обігу. У справі 124 фонду NS 30 у Федеральному архіві Німеччини зберігається цікавий документ із назвою «Російські (чит. «радянські»– Н. К.) спеціалісти, які є у розпорядженні Оперативного штабу Розенберга у Ратіборі для спеціальної довідкової інформації», друга назва – «Російські спеціалісти, які у Ратіборі працюють над ідейною боротьбою з більшовизмом» (без дати, орієнтовно осені 1944 р. чи початку 1945 р.). Всього у цьому списку 32 особи, де вказані ім'я та прізвище, національність, вік, науковий ступінь, професія і спеціалізація, місце роботи станом на початок війни, рівень знання німецької мови ⁴³. В основному, більшість складала викладачі вищої школи, інженери, етнографи, юристи, журналісти тощо. З 32-х осіб 10 назвали себе українцями, серед них були Михайло Ветухов ⁴⁴, Василь Марченко, Андрій

⁴² Особистість Б. Філістинського (1905–1981) досить неоднозначна, оскільки російські дослідники приписують йому керівництво у Пскові під час окупації чи то місцевою поліцією, чи то гестапо (таємною державною поліцією) та вбивство понад 150 осіб. Те ж листування свідчить, що він написав кілька статей для Оперативного штабу, серед іншого – про форми і методи радянської пропаганди, і водночас працював на німецьку контррозвідку у зоні дії груп армій «Північ» (див. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 61).

⁴³ Bundesarchiv Berlin, NS 30/124/3–5 (тут і далі посилання подане у форматі, рекомендованому Федеральним архівом Німеччини).

⁴⁴ Ветухов (Ветухів) Михайло Олексійович (1902–1959) – дослідник у галузі генетики і біології, з 1950 р. – президент УВАН. З 1928 р. – завідувач кафедри Полтавського сільськогосподарського інституту. У 1930-х роках викладав у Московському зооветеринарному інституті, Харківському державному університеті. Під час окупації очолював Харківську земельну управу, з 1942 р. – ректор Харківського університету. У 1943 р. пережив арешт гестапо, пізніше переїхав до Львова, де продовжував викладати. У 1944 р. емігрував до Відня. З 1945 р. – голова уряду УНР в екзилі, міністр внутрішніх справ. У 1949 р. емігрував до США.

Ольховський⁴⁵, 4 – білорусами, а всі інші – росіянами за національністю.

При підготовці наукових праць, а також матеріалів пропагандистського змісту вони використовували зібрання Східної бібліотеки, замовляючи книги, журнали та газети на абонемент, про що свідчать запити, які можна знайти у справі 29 фонду NS 30 у Федеральному архіві Німеччини. У свою чергу ці запити також виступають джерелом щодо наукової тематики, над якої працювали колишні радянські громадяни.

Окремо слід наголосити на значенні документів інституцій, які не входили до структури Оперативного штабу, але активно зверталися до штабу за різною інформацією, оскільки останній забезпечував деякі з них матеріалами з СРСР, та у пошуках радянських громадян, які могли б працювати на ці служби. Наприклад, Центральна служба з дослідження Сходу (*нім.* *Zentrale für Ostforschung*), створена при Міністерстві у справах окупованих східних територій під керівництвом А. Розенберга, у 1943 р. зверталася до Штабу у пошуках радянських фахівців, які виїхали з території СРСР і могли б співпрацювати з Міністерством, тому що сама Центральна служба ще не мала контактів із таборами для переміщених осіб на території Німеччини і тому розглядала можливість доручити підбір кадрів Оперативному штабові, якій підтримував тісні зв'язки з радянськими громадянами. Зокрема, потрібні були географи, статистики, філологи, історики, біологи, знавці Сибіру і Казахстану. Для працевлаштування потрібні були такі особові дані як ім'я та прізвище, національна приналежність, спеціальність і спеціалізація, перелік наукових публікацій, останнє місце роботи, знання мов, а також кількість членів родини, які виїхали разом із науковцем, його поточна адреса⁴⁶.

Ще одним прикладом можуть слугувати документи Товариства з боротьби проти більшовицької загрози, створеного при Відомстві Розенберга з метою вивчення історії СРСР та створення наукової основи для антибільшовицької пропаганди, що зберігаються у справах 10, 11, 50, фонду NS 30, справі 241 фонду NS 8 у Федеральному архіві Німеччини. Передусім, це списки співробітників – німецьких дослідників. Але тут

⁴⁵ Ольховський Андрій (псевдонім – Євген Оленський) (1899–1969) – музикознавець, композитор, педагог. У 1929–1934 рр. – редактор журналу «Музика». В той же час – викладач, доцент, в. о. професора Харківської консерваторії, з 1935 р. до 1941 р. – професор, завідувач кафедри української музики Київської консерваторії; у 1942–1943 рр. – директор музично-балетної школи. Під час відступу німецьких військ виїхав до Західної Європи, спочатку – з Оперативним штабом до Ратібору у Сілезії. У 1947–1949 рр. працював у Мюнхені, в Українському вільному університеті, а у 1949 р. емігрував до США.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26–26зв. У перекладі українською мовою див.: *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ: Ін-т історії України, 2014. Ч. 2: Документи. С. 538–541.

фігурують й колишні радянські громадяни із зазначенням їхніх імен і прізвищ, професії, національності, назви наукової теми, місця поточного перебування, наприклад, Гейдебрек⁴⁷, Ратібор, Бреслау⁴⁸, Плауен, інколи – місця роботи до війни. Дані представлені як у вигляді таблиці, так і невеликої довідки. Серед них були як ті радянські громадяни, які співпрацювали зі Штабом ще в окупації і з ним виїхали до Західної Європи, так і ті, хто приєднався до роботи Штабу і Відомства Розенберга вже в еміграції, в основному, у 1944 р. Серед них були, наприклад, російський лінгвіст і етнограф, член-кореспондент АН СРСР Микола Поппе, український історик Костянтин (Кость) Штепа, російський педагог і мовознавець Олексій Зоргенфрей, вже згадані А. Ольховський і В. Марченко, українська фахівчиня музейної справи П. Кульженко та ін. Серед документів цієї організації у справі 10 фонду NS 30 є план наукових досліджень співробітників Товариства від 8 вересня 1944 р., за яким серед іншого мали досліджуватися історія більшовизму та його основи, історія радянської держави, держава і право, економічна політика, наука в СРСР тощо, а у справі 241 фонду NS 8 є матеріали одного із засідань Товариства, що мало місце у Празі з 31 жовтня до 2 листопада 1944 р., у якому поряд із німцями брали участь кілька емігрантів із СРСР, а саме: О. Зоргенфрей⁴⁹ із доповіддю, присвяченою долі науки в СРСР, Рудольф Гіппіус⁵⁰, доповідь якого мала висвітлювати питання психології російського народу і більшовизму, та філософ Борис Вишеславцев. Щоправда, останні двоє були представниками попередньої хвилі еміграції і залишили Росію ще у 1919 та 1922 рр.

Окремі свідчення другої половини 1943 р. можна знайти серед документів Крайового управління, більшість яких зберігається у Ф. 3206 («Рейхскомісар України») у ЦДАВО України. В основному, це листування, у т. ч. з Оперативним штабом, зокрема, у справах № 3, 8 та 24 п'ятого опису, присвячене переміщенню культурних цінностей, що перебували у віданні Крайового управління, і які через Кам'янець-Подільський і Краків вивозилися до Німеччини у супроводі фахівців, наприклад, вже згаданої П. Кульженко.

⁴⁷ Гейдебрек (нім. Heydebreck) – населений пункт Кендзежин у південно-західній Польщі (польськ.: Kędzierzyn), що зараз входить до складу польського міста Кендзежин-Козьле (польськ.: Kędzierzyn-Koźle).

⁴⁸ Нині – польське місто Вроцлав (польськ. Wrocław).

⁴⁹ Зоргенфрей Олексій (1895–1957) – педагог і мовознавець. Із 1932 р. працював на кафедрі іноземних мов Технологічного інституту в Ленінграді, 1934 р. очолив кафедру новітніх мов у Педагогічному інституті ім. Герцена. З 1954 р. працював в Інституті вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені, був заступником голови Вченої ради інституту.

⁵⁰ Гіппіус Рудольф (Hippius Rudolf, 1905–1945) від 1942 р. очолював кафедру соціальної психології та психології народів у Німецькому Карловому університеті у Празі.

За сприяння Оперативного штабу низка радянських громадян вже на території Польщі, Чехії, Німеччини у 1944 р. була працевлаштована при інших німецьких організаціях, у т. ч. пропагандистських (станом на середину 1944 р. – бл. 30 осіб). Так, наприклад, при «Вінеті» (нім. Vineta) – спеціальному підрозділі Міністерства народної освіти і пропаганди Третього райху (нім. Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda), який готував пропагандистські матеріали для поширення серед військовослужбовців – противників Німеччини, у Плауені був працевлаштований К. Штепа, при Німецькому Карловому університеті у Празі – харків'янин Олександр Філіппов, учений у галузі соціології та філософії, при фонді ім. Райнгарда Гейдріха у Празі – Олександр Оглоблин і Олександр Моргун та ін. До Відня у 1944 р. переїхав харків'янин М. Ветухов⁵¹. Музикознавець А. Ольховський та економіст В. Марченко у 1944 р. залишилися при Оперативному штабі у Ратіборі, де також були розміщені археологи Борис Безвенглінський (з дружиною і сином) та археологиня і фахівчиня музейної справи Валерія Козловська⁵², яка, як і згадана вище І. Горохолінська, мала упорядковувати зібрання з археології у Східній бібліотеці. В. Козловська, Б. Безвенглінський з родиною, а також Петро Курінний з дружиною і сином (разом 7 осіб), приїхали до Кракова у жовтні 1943 р., але не змогли отримати документи на проживання у Генерал-губернаторстві, тому Оперативний штаб клопотав про їх переїзд до Ратібора⁵³. На початку 1944 р. вони все ще працювали у Ратіборі на Оперативний штаб, причому відомо, наприклад, що за свою роботу В. Козловська отримувала 150 райхсмарок у місяць⁵⁴.

У листуванні Управління штабу в Берліні та служби Оперативного штабу у Кракові є інформація й про українського археолога, нумізмата, діяча музейної справи Валентина Шугаєвського. У січні 1944 р. В. Шугаєвський перебував у Львові з дружиною і 13-річною донькою. За даними

⁵¹ Детальніше щодо цих осіб та їхню роботу при Оперативному штабі див.: *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавче дослідження. Київ: Інститут історії України, 2014. 552 с.

⁵² Про Козловську Валерію (1889–1956) – археологиню, музеєзнавицю, дійсну членкиню УВАН (1949) більше див.: *Білокінь С. І.* Козловська Валерія Євгенівна // *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В. А. Смолій (гол.) [та ін.]. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. С. 437; *Павлова В. В.* Козловська Валерія Євгенівна // *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=7928 (дата звернення: 13.03.2022).

⁵³ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 81.

⁵⁴ Див. листування за лютий 1944 р., справа 220 у фонді NS 30 Федерального архіву Німеччини.

Оперативного штабу він написав Андрусюву⁵⁵, кураторові групи українських і російських інтелігентів у таборі для переміщених осіб у Гейдебреку⁵⁶, де проживала частина радянських громадян, і висловив бажання влаштуватися на роботу до Аненербе (нім. Ahnenerbe)⁵⁷. А оскільки Андрусюв на той момент був зайнятий спеціалістами технічного профілю, він переслав листа В. Шугаєвського до Оперативного штабу з проханням влаштувати його на роботу. За даними штабу дружина В. Шугаєвського була мікробіологом і у той час була працевлаштована у Львові при Інституті хімії, в той час як сам В. Шугаєвський не мав належної роботи. Дехто на прізвище Мюллер⁵⁸, співробітник «Аненербе», який займався історією готів в Україні і на той час перебував у Львові, виказав зацікавленість у співпраці з В. Шугаєвським, крім того, йшлося про те, що і дружина В. Шугаєвського з огляду на професію могла б знайти роботу на території Третього райху. На жаль, нами поки не знайдено документів, які висвітлили б подальший перебіг цієї справи⁵⁹.

Частина українських спеціалістів після завершення війни працювала у Мюнхені, в Інституті з вивчення історії та культури СРСР (1950–1972) (В. Марченко, О. Зоргенфрей, О. Філіппов, Пантелеймон Ковалів, Василь Дубровський та ін.), а також при Українському Вільному університеті, наприклад, Н. Полонська-Василенко, О. Моргун, А. Ольховський, археолог П. Курінний, педагог Григорій Ващенко та ін. Деякі з них згодом переїхали до США (К. Штепа, П. Ковалів, М. Ветухов, П. Курінний, В. Дубровський та ін.).

Таким чином, завдяки архівним джерелам можна відслідкувати переміщення певної особи, реконструювати хронологію та маршрут її руху територією Західної Європи після від'їзду разом із німецькими службами, дізнатися, при яких організаціях вона працювала і в який проміжок часу, встановити, у якому складі родина особи залишила територію СРСР, чи залишилися там у неї родичі, які потреби були у родини. Хоча ці свідчення уривчасті і неповні, розосереджені по різних справах, вони можуть стати в нагоді дослідникам, які реконструюють біографії окремих осіб, а також бути використаними при дослідженні повсякдення окупації, оскільки відображають не лише побут і умови щоденного життя, а опосередковано – ще й соціальні трансформації, зміни життєвих цінностей і пріоритетів.

⁵⁵ Ім'я нами не встановлене.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 5–5зв.

⁵⁷ Аненербе (нім. Ahnenerbe), повна назва «Німецьке товариство з вивчення давньої германської історії та спадку предків». Засноване у 1935 р., із 1939 р. – у структурі СС («СС» від нім. SS – «Schutzstaffeln», укр. «захисні загони») – військової організації НСДАП.

⁵⁸ Ім'я нами не встановлене.

⁵⁹ Відомо, що В. Шугаєвський у 1944 р. виїхав до Праги, з 1945 р. жив у Німеччині, а з 1947 р. – у США.

REFERENCES

1. Kalinina, A. & Lyhovskiy, O. (2010). Kyivskiy budynok uchenykh: roky vyprobyvan (Yak vyzhyvaly ukrainski naukovtsi pid chas natsystskoi okupatsii 1941–1943) [The Kyiv House of Scientists: the years of trials (How Ukrainian scientists survived during the Nazi occupation 1941–1943)]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 2, 36–44. [in Ukrainian].
2. Kashevarova, N. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945). Chastyna 1: Dzhereloznavche doslidzhennia* [The ERR activities on the Nazi Ostrau study (1940–1945). Part 1: Source study research]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Kashevarova, N. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945). Chastyna 2: Dzhereloznavche doslidzhennia* [The ERR activities on the Nazi Ostrau study (1940–1945). Part 2: Documents]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Kuhr-Korolev, C., Schmiegelt-Rietig, U., Zubkova, E. & Eichwede, W. (2019). *Raub und Rettung: russische Museen im Zweiten Weltkrieg*. Köln: Böhlau-Verlag. [in German].
5. Sebta, T. (2007). Ukrainska chastka Skhidnoi biblioteki Rosenberga (1941–1945) [The Ukrainian part of Rosenberg's Ostbuecherei (1941–1945)]. *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk*, 12, 299–318. [in Ukrainian].
6. Sebta, T. (2009). Kraiove upravlinnia arkhiviv, bibliotek i muzeiv pry raikhskomissari Ukrainy: istorychnyi narys [Regional department of archives, libraries, and museums under the Reich Commissar of Ukraine: a historical essay]. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4, 114–118. [in Ukrainian].
7. Sorokina, S., Zavalna, O. & Radievska, T. (2017). Muzei do- i rannoï istorii u Kyevi (1942–1943): struktura ta personalnyi sklad. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1(1), 220–229. [in Ukrainian].
8. Stieber, G. (1995). Die Bibliothek der «Hohen Schule des Nationalsozialismus» in Tanzenberg. In *Carinthia*, 1, 343–362. [in German].

Nataliya Kashevarova

Candidate of Historical Sciences,

Doctoral Candidate in History,

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

**BETWEEN OCCUPATION AND EMIGRATION:
FATE OF SOVIET INTELLIGENTSIA IN 1943-1944 REFLECTED
IN DOCUMENTS OF THE ALFRED ROSENBERG OFFICE**

Abstract. The purpose of the research is to characterize the documents of the Reichsleiter Rosenberg Taskforce and the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training

of the NSDAP (or briefly the Rosenberg Office) as sources about the life of the representatives of the Soviet intelligentsia, who migrated to Western Europe in 1943–1944. **The research methodology** consists of historical-archival, historical-comparative research methods, source analysis methods. **The scientific novelty** is determined by the fact that the materials of the Rosenberg Office, in particular, have not yet been the subject of a separate comprehensive scientific archival and source review for their possible use as the historical sources on the life of the representatives of the Soviet intelligentsia, who migrated to Western Europe in 1943–1944. **Conclusions.** The analysis of the documents from the Reichsleiter Rosenberg Taskforce as well as related documents of the Rosenberg Office allows us to conclude that a number of their documents for 1943–1944 contain the valuable information on several dozen persons from Ukraine, Russia, and Belarus, who collaborated with the Rosenberg Office and the Reichsleiter Rosenberg Taskforce as researchers, librarians, translators, etc. These documents were characterized by the place of storage, in form and content: among them were reports, lists of employees, correspondence. They contain information about the place of work, place of residence, salary, marital status, job duties, as well as personal data: age, education, profession, knowledge of the German language.

Key words: World War II; occupation; migration; the Soviet intelligentsia; the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP); Reichsleiter Rosenberg Taskforce (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg); the Fight Against Bolshevism Threat Society (Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr).